

Стефан Н. АНЂЕЛКОВИЋ*

Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

ИНТЕЛЕКТУАЛЦИ И КОСОВСКИ ПРОБЛЕМ У СФРЈ**

Апстракт: Тема овог рада је однос српских и албанских интелектуалаца према такозваном косовском проблему. Хипотеза је постављена тако да су интелектуалци, и српски и албански, играли значајну улогу у артикулацији косовског проблема, али да је њихов утицај био само један од многих фактора који су довели до заоштравања антагонизама, што значи да је утицај био ограничен оквирима политичког контекста, контроле медија и других спољних и унутрашњих сила које су утицале на српске-албанске односе. Приступ српских и албанских интелектуалаца решавању косовског проблема били су хетерогени, односно темељени на другачијим политичким позицијама. Исто тако, утицај интелектуалаца на јавно мњење био је двоструко ограничен: контролом медија од стране покрајинског и савезног југословенског режима, али и утицајем Енвера Хоџе на албанске интелектуалце у Југославији, чија је власт згтно обликовала њихове ставове по питању Косова. На крају, интелектуална рецепција проблема на Косову, показало се, у највећем броју случајева није била ни довољно обухватна, нити је рачунала на спонтане изразе незадовољства, Албанаца и Срба са Косова, па је углавном у највећем броју случајева „каснила за догађајима”.

Кључне речи: интелектуалци, демонстрације, национални интереси, социјализам, право на самоопредељење.

УВОД

На самом почетку, потребно је објаснити шта карактерише „једног интелектуалца“ и које су његове особине, те стога, Жилијен Бенда, француски филозоф и есејист, истиче да је „интелектуалац особа која не тежи само практичним циљевима, већ срећу проналази у бављењу науком, уметношћу или метафизичким спекулацијама“ (Benda 1927). Дакле, то су личности апстрактне правде, са јаком дозом жеље за јавним ангажманом, који чине „део друштвене групе или слоја, који то није по статусу или функцији у друштву већ по томе како делује у јавности, односно да то нису људи који мисле, него је реч о људима који комуницирају помоћу мишљења, било личним односом или јавним деловањем“ (Ory, Sirinelli 1968: 9).

Према познатом Хегеловом одређењу, из *Уводних предавања*, филозофска рефлексивност неког времена долази као Минервина сова, с вечери, онда када је нека епоха у другим облицима испољавања своје бити практично већ заокружена.

* Истраживач-приправник, ORCID 0009-0001-4659-8808, stefan.andjelkovic0123@gmail.com

** Рад је написан у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством науке, технолошког развоја и иновација РС број: 451-03-66/2024-03 од 26. 1. 2024. године.

Умска рефлексија, међутим, није само пуки одраз, него најнепосредније изражавање суштине неке историјски изражене бити. У том смислу, интелектуални одрази су истовремено, и приказ и критика, и сама суштина и њено надилажење.

Ако овај Хегелов став применимо на интелектуалне наративе о Косову, албанских и српских интелектуалаца, препознаћемо, такође, ефекат Минервине сове, дакле једну позну артикулацију, али исто тако, и критику, која наговештава нови приступ. У том смислу, интелектуални наративи о Косову су, са једне стране – историјске рефлексије, а са друге – основе за будућу политичку причу, која увек, мање или више, представља инструментализацију овог интелектуалног суочавања са збињом.

АЛБАНЦИ И СОЦИЈАЛИСТИЧКА ЈУГОСЛАВИЈА

Прве илегалне организације на Косову очигледно су под утицајем КП Албаније. Прву такву организацију је 1958. године основао је Метуш Краснићи, под називом - *Partia Revolucionare për Bashkimin e Tokave Shqiptare me Shtetin Amë* (Револуционарна партија уједињења албанских области са отаџбином). Већ наредне године, Али Алију основао је *Komiteti Revolucionar për Bashkimin e Trojeve Shqiptare në Jugosllavi, me Shqipërinë* (Револуционарни комитет за уједињење албанских области у Југославији и Албанији), који је уживао подршку некадашњих балиста – иако је већ својим називом упућивао на другачије политичко полазиште (Ристановић 2018: 137).

За разлику од поменутих организација, које нису досегле већу популарност и подршку, Револуционарни комитет за уједињење Албанаца (*Lëvizjes Revolucionare për Bashkimin e Shqiptarëve – LRBSH*), новинара и књижевника Адема Демаћија, основан 1961. године, не само да је обезбедио подршку у интелектуалним и студентским круговима, него је развио организациону структуру и мрежу у више козовских градова. У Статуту Демаћијеве организације је стајало:

„Први и задњи циљ нашег покрета је обезбеђење права на самоопредељење до отцепљења за крајеве који су насељени већином од Албанаца, који се још увек налазе под југословенском управом, значи први и последњи циљ нашег покрета је ослобођење албанских крајева, анектираних од Југославије и присаједињење ових крајева својој мајци Албанији“ (Hasani 1989: 2010, цитирано према: Ристановић 2018: 142).

Демаћи не истиче незадовољство због тога што се Косово налази у саставу СР Србије. Другим речима, у позадини његовог противљења оцстанка Косова у Југославији је незадовољство самом земљом која је „анектирала” Косово. А та је земља, управо од стране Албаније, означена као ревизионистичка. Борбу за отцепљење Демаћи види као револуционарни чин.

Будући да је Југославија разумевана као ревизионистичка земља, положај Косова Демаћи квалификује као „ропство“, сугеришући на тај начин да се на Косову спроводи експлоатација; упркос великим природним, а пре свега рудним богатствима, Косово је и даље неразвијено подручје, а то значи да се црпе природна богатства из ове покрајине, зарад повећања животног стандарда у другим деловима Југославије.

Иако су Демаћијеве тезе имале своју популистичку ноту, која је дотицала проблеме сиромашног становништва, објашњавајући их експлоататорским односом југословенске државе према Косову – што је опстајало не само као социјалистички наратив критике југословенског социјализма, тешко се може рећи да су Демаћијеве теоретски ставови играли икакав утицај на шире јавно мњење на самом Косову. Демаћијева делатност је у том смислу више одговарала албанском јавном мњењу, него што је артикулисала незадовољство албанског живља на Косову.

Велики протести Албанаца, 1981. године показали су да, упркос Уставу из 1974. године, у Покрајини и даље влада незадовољство већинског становништва, да се оно осећа подређеним у односу на југословенске народе. Владало је уверење да, и поред значајног степена самоуправе, Косово и даље не располаже у потпуности својим ресурсима, односно да је, у извесном смислу, још увек у неравноправном положају. У ствари, може се рећи да овај утисак о експлоатисаности од стране других република није био специфичност само Албанаца на Косову, јер ће до сличног јавног мњења доћи у скоро свим републикама СФРЈ уочи њеног распада (Ристановић 2018: 157).

Оно што је подједнако важно, и што треба размотрити, како је образовани систем, деловао као канал за ширење националистичке и сепаратистичке идеологије међу албанским интелектуалцима и у широј јавности. Под јаким утицајем режима Енвера Хоџе (*Enver Hoxha*), како у Југославији, тако и у Албанији, албански интелектуалци су преносили своје ставове преко образованих институција, што је знатно утицало на формирање националне свести и јавног мњења. На пример, уџбеници историје написани од стране албанских интелектуалаца Али Хадрија (*Ali Hadri*) и Скендера Ризаја (*Skënder Rizaj*), играли су важну улогу у формирању образованих стандарда, јер је њихова перспектива историје била националистичка и непријатељска према српском народу, што је несумњиво довело до анимозитета међу младим Албанцима (Hadri 1966, Rizaj 1972). Такође, треба споменути и наставне програме на Приштинском универзитету, који су били под директним утицајем Албаније, јер су професори из Тиране (међу којима су Шаћир Кучи (*Shqer Kuci*), Демир Хасан (*Demir Hasan*), Идриз Ајдани (*Idriz Ajdini*), Рифат Баљука (*Rifat Bajuka*) и други), играли значајну улогу као испитивачи и предавачи, чиме су проширивали свој утицај на академску заједницу у Југославији (Milanović 1990).¹ Из овога можемо закључити да се овакав утицај албанских интелектуалаца одразио битно на образовање нових албанских генерација и њихову свест о косовском питању.

Једна од значајнијих књига која говори о непријатељском деловању албанских интелектуалаца, о лошем положају Срба на Косову и Метохији, катастрофалном стању по питању њихове безбедности директно угрожена од стране Албанаца, јесте *Моја исјовесѝ о Косову*, чији је аутор Халит Трнавци, који на изванредан, и тада заиста храбар начин, препричава своју животну причу и осликава реално стање ствари у том тренутку (Трнавци 1987). Трнавци читаву животну причу преноси из угла

1 Више о овој теми и стратегији режима у Албанији за албанске професоре из Тиране који су предали и испитивали на Приштинском универзитету, заговарајући „своју историју и пропаганду“, погледати Milovanović 2020: Vujadin Milovanović. „Univerzitet u Prištini u mreži velikoalbanske strategije“. Beograd. Književne novine Jedinstvo.

широке „завере Албанаца”, било да су они интелектуалци, руководиоци, националисти, који су разним средствима и на бројне начине чинили да се Косово издвоји из Србије (Исто: 19, цитирано према: Поповић 2020: 80).

СРПСКА ИНТЕЛЕКТУАЛНА ЕЛИТА И СТАВ ПРЕМА КОСОВУ

Економски проблеми, и ситуација уставом дефинисаног слабљења федерације, после Устава из 1974. године, довели су до тога да свако републичко руководство настоји да се снађе на себи својствен начин, што је заострило односе међу републикама.

У другом делу својих мемоара *Јуриш на небо*, Михаило Марковић изражава уверење како је словеначка подршка косовским Албанцима, почетком осамдесетих година, у ствари представљала димну завесу, за словеначко поступно дистанцирање од федерације – иако се ова оцена више односи на интелектуалце, него на словеначко руководство и такозване обичне грађане.²

Ово сведочанство не треба разумети у смислу да је интелектуална елита, у Словенији, Србији, Хрватској, па и на Косову, битно утицала на јавно мњење – него да су интелектуалци, од којих су многи имали барем полудисидентски статус, анализирајући политичку ситуацију, макар наговештавали узрочно-последичну везу економске и политичке кризе и појаве национализма, каква је измицала државним органима.

Упркос социјалистичкој вокацији, односно доктрини која се, преко чланова СКЈ ширила у јавном мњењу – о примату класног над националним, класно незадовољство се све чешће артикулише као национално (Вујаčić 2013: 78).

Изванредну анализу односа између српских интелектуалаца и комунистичког режима, представља дело Петра Ристановића *Илузија моћи: српски кријички интелектуалци и комунистички режим*, где аутор наглашава како су интелектуалци, упркос критичким ставовима према власти и идеологији, заправо, у суштини ти исти интелектуалци су били укључени у легитимисање и одржавање тог система (Ристановић 2020). Што значи да су се интелектуалци тог времена заиста трудили да остану критички према власти, али су истовремено били зависни од режима, како егзистенцијално, тако и политички. Ристановић кроз „илузију слободе и моћи“, анализира како су се интелектуалци представљали као независни, објективни и критични, иако су били под великим утицајем комунистичког режима, јер су се у стварности, користећи привилегије власти, много пута уклопили у оквире режима (Исто). На тај начин, у једном парадоксалном односу интелектуалаца према комунистичком режиму, критикујући и користећи „привилеговане плодове система“, поставља се питање стварне моћи и слободе у контексту једне од најконтраверзнијих и најзначајнијих етапа у историји Југославије.

2 Марковић наводи писмо словеначких интелектуалаца, под насловом *Писање и хидишење о узроцима југословенске кризе*, упућено српским колегама, у коме између осталог стоји: „Национално питање је Југославија решила само формално, нормативно, али не суштински. Зато смо сведоци да се поједини народи затварају у себе, и да настоје да све што се односи на њих као народ реше сами за себе“ (Марковић 2009: 191-192).

У Србији, током 1960-тих година, била је ситуација драстично сложенија, због политичке хетерогености интелигенције, од левичара попут Љубомира Тадића и Михаила Марковића, преко критичара попут Михаила Ђурића, Данила Басте, Косте Чавошког, Војислава Коштунице, до Добрице Ђосића који је критиковао тадашњи положај Србије у федерацији, и националиста попут Љубомира Маџара који се залагао за ревизију политичког система, или још радикалнија опција – уоставање монархије, идеја чији су заступници били Драшковић и Комненовић, иако је Драшковић монархистичке ставове изражавао тек почетком 1980-тих година (Анђелковић 2024: 136).

Економска криза у социјалистичкој Југославији заоштрена је крајем седамдесетих година, када почиње пад производње, и долази до убрзавања инфлације. Неефикасност политичког система да адекватно одговори на кризу, довела је до преиспитивања његових основа. На једној страни било је предлога да се приступи делимичном увођењу елемената либералног капиталистичког тржишта, које би пратила и демократизација у политици (Јовић 1995: 207). Ова теза се јавља у многим ретушеима, од варијанте да је конкуренција нужна последица самоуправљања, и да она представља израз интеракције производних односа и производних снага, па до становишта да се на основу марксистичке економије не може градити конкурентна привреда, односно да треба дозволити значајнију приватну иницијативу, у оквирима друштвене својине (Маџар 2000: 216).

На политичком плану, формиране су две неформалне групе – она која је била на основама Кардељевих решења, реформистичка, која је била за промене Устава из 1974. године.

Против значајних реформи политичког система био је пре свега федерално партијско руководство, док су се за реформе углавном залагали *прајмајичари* из државног руководства, у првом реду Савезно извршно веће (Јовић 1995: 208). Другим речима, када су отворена темељна питања политичког опстанка и будућности Југославије, линија поделе није била етничка, нити републичко-покрајинска.

У условима које је одређивао Устав СФРЈ из 1974. године, са друге стране, решавање економских проблема подразумевало је првенствено политичке и економске мере које су спроводиле саме републике. Тако је дошло до конкурентских односа у федерацији, јер је свака република настојала да у кризи оствари максималну могућу добит, и тако одржи социјални мир – односно опстанак руководства. У прилог овоме говори чињеница да се у периоду о коме је реч догађају све наглашенији протести радника, практично у свим републикама, које државни органи посматрају са много више толеранције него раније (Владисављевић 2020: 164).

У овој „конкурентној“ долази до различите рецепције постојећег стања, од стране републичких руководства, а другачије социјалне прилике у републикама се код грађана сагледавају као већа права појединих републичких држава у оквирима федерације.

Протести радника, међутим, превасходно су били уперени против представника државних органа, који су доносили непопуларне економске мере, иако су ови потези, пре свега Савезног извршног већа, подразумевали начелну сагласност партијског врха земље.

На извештајном начину, републичка руководства, и на партијском и на нивоу република-држава усмеравала су ове протесте ка федералним државним органима, у функцији сопственог политичког опстанка (Владисављевић 220: 165). Другим речима, политичка руководства република постала су подложнија утицајима својих грађана, а у оквиру јединствене комунистичке тактике, поступно су се обликовали специфични републички интереси, који су водили ка артикулацији националне политике.

Треба имати у виду да у социјалистичкој Југославији нису превазиђене разлике у привредном развоју република (и покрајина); уколико је било равномерног улагања у развој привреде, оно није донело превладавање *стварне разлике* између развијенијих република Словеније и Хрватске, и неразвијенијих – Србије, Црне Горе, Босне и Херцеговине и Македоније. Напротив, може се рећи да су се ове разлике повећавале. Ако се погледа однос бруто-друштвеног производа по глави становника у развијенијем и мање развијеном подручју Југославије, јасно се види да је крајем осамдесетих година, овај индекс у Словенији – 100, у Хрватској око 64, а у ужој Србији око 52, с тим што је убедљиво најнижи на Косову, између 12 и 14 (Gligorov 2020: 13).

На другој страни, у периоду економске стагнације, осамдесетих година прошлог века, нешто већи проценат пада друштвеног производа забележен је управо у најразвијенијим републикама, иако је разлика између развијених и неразвијених подручја СФРЈ упркос томе била још израженија (Вуковић 2011: 142).

Михаило Ђурић, тадашњи професор Правног факултета у Београду, био је осуђен на казну затвора јер је говорио о неповољном положају Србије у Федерацији, у тренутку доношења Амандмана на Устав СФРЈ, јер је истицао њен неповољан уставно-правни положај у тексту *Смишљене смислине*; поред тога, он наглашава да се таквим уставним решењима не мења само карактер „заједнице југословенских народа, већ се идеја те заједнице напосто одбацује“ (Анђелковић 2024: 137). Отуда, Ђурић наглашава да „треба бити начисто с тим да је Југославија већ данас готово само географски појам, будући да се на њеном тлу или, тачније, на њеним развалинама, и то под маском доследног развијања равноправности између народа који у њој живе, успоставља неколико самосталних, независних, чак међусобно супротстављених држава“ (Ђурић 1994: 16).

Да Ђурић овде не говори само о Амандманима, и подели Србије, као последици национализма који смишљено рачунају са натурањем по Србију неповољних решења, него о нагвештајима распада саме Југославије, у „другој фази“, јасно је из средишњег дела говора, који истовремено открива и за ондашњу власт његов најопаснији садржај:

„Што се мене лично тиче, морам да признам да жалим што је до тога дошло. Али не пада ми ни на крај памети да се залажем за спасавање по сваку цену нечега што се не може спасти, и што, како испада, у оваквом виду или привиду није ни вредело стварати“ (Исто: 13).

Социјалистичка Југославија се, према Ђурићу, испоставља као привид демократске вишенационалне заједнице, односно као остварење националних програма и њихово превладавање у социјалистичкој заједници. Социјалистичко јединство

није превадало националистичке супростављености, односно антагонизме националних пројеката конститутивних народа. Тако се, сматра Ђурић, изнова враћамо једном старом проблему, који је далеко превазиђен у Европи, а то је проблем националног субјективитета, односно успостављања националних држава (Ђурић 1994: 13).

Другим речима, Ђурић, указујући на привидна решења националног проблема која нуди социјализам, изнова отвара питања положаја Србије, односно њених националних интереса. Према Ђурићу, није Србија отворила ово питање, јер је она свој национални субјективитет имала и пре настанка СФРЈ, односно пре југословенског пројекта после Великог рата – отвориле су га друге нације, које настоје да у Другој Југославији остваре свој национални суверенитет. Самим тим, Србија је поново увучена у решавање питања које је историјски далеко иза ње, зато што се решавање националних питања других народа настоји решити на штету Србије.

У завршном делу свога обраћања Ђурић указује на проблем да Срби, сломом Југославије, на већини територија на којима живе постају мањина, иако је реч о већинском, конститутивном народу (Исто: 15).

Националистичка хистерија усмерена је, према томе, против српског народа, јер се национални програми других народа настоје решити на штету Срба, односно српског националног програма. То се, сматра Михаило Ђурић, види на сваком кораку – а то на особен начин потврђује и уклањање капеле Краља Александра посвећене Његошу, и подизање Мештровићевог маузолеја.

У Тексту *Камен раздора* из 1971. године, Ђурић између редова указује на националистичке, а то за њега значи – „антисрпске“ мотиве подизања *Мештровићевој каменој оклопа* – и скрнављења Његошевог гроба (Ђурић 1994: 29). Да би се разумео националистички набој овог спора, потребно је укратко указати на историју Капеле на Ловћену.

Његошева капела на Ловћену први пут је оштећена током Великог рата, 1916. године. Аустроугарска је по освајању Ловћена имала план да капелу поруши, и на њеном месту подигне споменик тријумфу Аустроугарске војске. Конкурс за изградњу споменика је расписан 1918. али је његову реализацију осујетио пораз Двојне монархије у Првом светском рату. На основу одлуке Светог архијерејског сабора СПЦ, краљ Александар Карађорђевић, према пројекту Николаја Петровића Краснова, обнавља капелу (срушени су остаци старе и подигнута је нова капела, која је имала много сличности са старом). Битан детаљ је да се краљ Александар потписује као *књићор*, што је симболизовало стављање црногорске државности под суверенитет Србије, која је као таква ушла у састав Краљевине СХС - потом Краљевине Југославије.

Да је зидање Маузолеја имала политички значај, којим је Његошев световни лик издигнут, а тиме поцртана његова улога у стварању црногорске националне државе (модерне црногорске државности), показала је најпре реакција српских интелектуалаца из такозваног дисидентског језгра. Михаило Ђурић изградњу маузолеја карактерише као настојање да се Његошев гроб обележи „новим, туђим знацима“ (Ђурић 1994: 20). Ти за Ђурића „туђи знаци“ заправо су обележје социјалистичке црногорске националности. Постојећи објекат је нову власт асоцирао на ктитора

Његошевог почивалишта из 1925. године, Александра Карађорђевића. У семиолошком смислу, Његошев гроб требало је да буде замењен социјалистичким маузолејом, јер се тако Црној Гори враћа Његош, а ова национална држава ослобађала залога њеног ктитора.

Ђурићу у том смислу не смета суверенитет над Његошом социјалистичке Југославије, него идеолошки маневар, који под плаштом социјалистичких вредности, и надрастања национализма, заправо гради црногорски национални суверенитет, док истовремено одриче право Србима на национално одређење, које се никоме другом не оспорава: „Сви се слажу да је Његош неприкосновена национална величина, да је први међу свим српским песницима“ (Ђурић 1994: 20).

Због поменутог два текста, Ђурић је судски гоњен, што није указивало никакво бурно узнемирење јавности. То већ само по себи сведочи о утицају интелектуалаца на јавно мњење. Прогон Ђурића поклатио се са протеривањем професора Филозофског факултета са Универзитета, што је изазвало захтеве интелектуалне јавности на Западу да од репресије буду заштићени интелектуалци у Србији. Ђурићу је пресуда преиначена, али је он ипак издржао ту другостепену изречену казну до последњег дана у казнионици у Забелу.

Српска академија наука и уметности (САНУ) је 1986. године, у периоду бројних економских и друштвених проблема федерације, као одговор на словеначке и хрватске зборнике о узроцима југословенске кризе, креирала Меморандум, који се састоји из два дела „Криза југословенске привреде и друштва“ и „Положај Срба и српског народа“. Другим речима, у моменту великих политичких и економских проблема федерације али и свих република, највећи део текста припада Косову и проблемима који су озбиљно угрожавали положај Срба, што представља покушај српске интелектуалне елите да пронађу решење за своју матицу.³

На самом почетку Меморандума захтева се хитна промена политичког система, јер је то једини начин да се изађе из катастрофалне економске ситуације која доводи до незадовољства грађана (Анђелковић 2024: 138).

У том смислу, према ауторима Меморандума, Устав из 1974. године представља напуштање концепције заједничке државе, изгласану у Јајцу, на Другом заседању АВНОЈ-а, у корист „државног савеза“, који је посебно неповољан управо за српски народ, те се из тог разлога, изричито не може изаћи из кризе без темељних промена политичког система (Ристановић 2018: 654).

Михаило Марковић, као један од аутора Меморандума, заступао је политички плурализам у оквиру социјализма, дакле није био за вишестраначки систем, што значи да је текст Српске академије наука и уметности (САНУ) – Меморандум захтевао већи степен људских права, већи суверенитет република, али је затражено умањити степен права националних мањина у погледу политичке самоуправе, што у најмању руку одсликава у том тренутку „проблем политичког функционисања“ СР Србије

3 У Меморандуму између осталог стоји: „Данашњу економску ситуацију у нашој земљи карактерише крајње неповољна комбинација стагнације, високе незапослености, инфлације и сталног пада реалног животног стандарда. Огроман иностранци дуг блокира излаз из те ситуације драстичним смањењем могућности инвестирања у бржи развој, и довођењем земље у све већу финансијску и технолошку зависност од иностранства“ (Марковић 1994: 323).

(Soso 2002: 238). Другим речима, овим текстом се не нарушава „живот федерације“, већ се захтева побољшање положаја српског народа и Србије као републике у оквиру федерације, јер као што је рекао Иван Стамболић: „српски народ на Косову је изложен правном, културном и политичком геноциду, где је српски народ изложен најгрубљем насиљу, све због режима који слепо спроводи политички наратив Коминтерне“ (Михаиловић, Крестић 2016: 133, цитирано према: Ристановић 2016: 656).

Михаило Марковић је делио исти наратив који проналазимо и код Михаила Ђурића, упркос томе што је, несумњиво, пледирао за изградњу социјалистичког друштва, за разлику од Ђурићеве начелне скепсе. Па ипак, Марковићев грађански социјализам је много ближи Ђурићевом грађанском индивидуализму, него свођењу авангардне радничке класе на неку партијску номенклатуру.

Као и Ђурић, Марковић оцењује да се у у југословенској заједници српски народ нашао у посебно неповољном положају и да „у другим републикама живи под условима неповољнијим од оних под којима живе националне мањине“ (Марковић 1994: 328).

Тај се тежак положај, сматра Марковић, на најдрастичнији начин огледа у положају српског народа на Косову, где су Срби изложени – „геноциду“. Овај је геноцид резултат пораза идеје хуманог социјализма – дакле поретка који је, као што то тврди и Ђурић, декларативно представљало превладавање позиција националне суверености:

„Чињеница да је тај геноцид уопште био могућ, а поготово да се он несметано и даље наставља, не сведочи само о поразу српског народа. Он сведочи о идејном поразу који је агресивни шовинизам нанео над снагама демократије и хуманог социјализма у Југославији“ (Марковић 1994: 329).

Са једне стране, док су интелектуалци, кроз текст Меморандума, износили своје ставове по питању Косова и положаја српског народа на тој територији, како би ојачали њихов положај, са друге стране, долази до заоштравања односа са Хрватском и Словенијом, које све интентивније подржавају аутономију Косова, критикујући кршење основних права Албанаца, због чега је одговорна идеја „велико-српског национализма“ (Анђелковић 2024: 139). Стога, Меморандум САНУ који никада није постао званични документ, био је тешко разумљив за „обичне грађане“ и слабо доступан јавности, због осврта на „проблем Косова“ и покушаја редефинисања политичког система, доводи до политичке поларизације што је позитивно утицало на успон Слободана Милошевића (Исто: 139-140).

Из тога исходи да је незадовољство, иницирано економском кризом, удружено са протестима косовских Срба, резултирало масовним протестима – и да је Милошевићева политика истовремено и артикулација и инструментализација захтева за променом политичких оквира.

Прву петицију упућену савезним органима, Срби са Косова конципирали су и потписали још 1985. године. У овој петицији је између осталог затражено да се обезбеди повратак српских миграната са Косова, што је подразумевало и укидање свих купопродајних уговора, у којима су Срби продавци, а Албанци купци – у чему се манифестовало тихи облик протеривања Срба са Косова (Јовић 1995: 356). У захтеву да

буду рехабилитовани српски политичари и интелектуалци који су указивали на косовски проблем, уочљиво је да су организатори протеста, иако та организација није била ни чврста ни монолитна, били у контакту са водећим српским „дисидентским“ интелектуалцима, а посебно са Добрицом Ђосићем (Владисављевић 2020: 138).

Академске расправе, и радни документи научних установа и организација, свакако не могу бити добра основа за мобилизацију јавног мњења, чак ни у случајевима када је научницима и јавним радницима дозвољено да најширој јавности износе своје ставове. Међутим, различите уметничке форме показивале су, и у прошлости, и у савременом свету знатно већи мобилизацијски потенцијал.

У литератури која тематизује мобилизацију јавног мњења у Србији, које је омогућила такозвану антибијрократску револуцију, постоје недоумице када је реч о главном фактору који је утицао да се протести становника Косова прошире и на становништво уже Србије.

Према Дејану Јовићу, кључни догађај који је подстакао ширу мобилизацију грађана је *Случај Мартиновић*, који је захваљујући медијској експлоатацији убрзо постао парадигма страдања Срба на Косову (Јовић 1995: 354). Са друге стране, према професору Владисављевићу, овај су случај превасходно користили интелектуалци, видевши у Мартиновићевом случају симбол силовања целокупног српског живља, изложеног албанском терору (Владисављевић 2020: 138-139). Међутим, овај случај није посебно помињан од стране косовских Срба, из чега се може закључити да није био значајан за њихову мобилизацију.

Хронологија *Случаја Мартиновић* показује обликовање различитих наративних структура, у којима долази до изражаја инструментализација једног догађаја у сврху покушаја мобилизације јавног мњења. У тој мобилизацији, чији ефекти до данас нису јасно измерени, посебан значај имало је успостављање јавног наратива, према коме Ђорђе Мартиновић персонификује страдање српског народа на Косову, а однос власти према њему га чини – мучеником, што се можда најдоследније читава на слици Миће Поповића, *Распеће Ђорђа Мартиновића*.

Први текст о овом догађају, у издању *Полиџике* посвећене годишњици Титове смрти (4. маја), чији је аутор дописник овог листа, Петар Ђекић, јасно указује да је реч о злочину (Срасојевић 1986: 293). Приштинско *Јединство*, које су уређивали Срби са Косова, у извештају, који је у првом делу готово идентичан са текстом који је објавила *Полиџика*, истога дана наводи значајан детаљ: „Негова супруга, три сина и кћерка кажу – Колико нам је познато, у близини овог насеља ни једна српска породица осим нас нема њиву. Било је интересантно да је купе. И ово је један од притисака за иселавање Срба и Црногораца са Косова“ (Јединство 1985, цитирано према Срасојевић 1986: 294).

Истрага коју су спровели инспектори СУП-а у Гњилану, међутим, указивала је на могућност да по среди није никакав међунационални инцидент, него да је Мартиновић сам себи, из нехата, нанео ове повреде. Ову вест први је пренео загребачки *Вјесник*, а потом и коментар Надире Авдић Власи (супруге Азема Власија), која је отужила Мартиновића за изазивање међунационалних тензија.

После опсервације лекара ВМА да Мартиновић нема хомосексуалних склоности, и укључивања адвоката Владимира Цветића (посредством Добрице Ђосића)

у овај случај – београдску штампу су преплавили текстови о притисцима на Мартиновића да одустане од првобитног исказа, да је повређен од стране албанских младића (*Илустрована йолиџика, Свей, ТВ ревија*), док су албански листови истовремено напали Мартиновића (у *Рилиндији* је објављен текст у коме стоји да добре међунационалне односе кваре појединци који „стављају флаше тамо где им није место“ (Исто).

У београдској штампи се почев од јуна 1985. године, међутим, уочавају два наратива – у којима се безрезервно прихвата да је Мартиновић жртва, најпре албанских нападача, а потом и службеника покрајинског МУП-а и појединих косовских политичара; међутим, док интелектуална елита у Мартиновићевој трагедији види „силовање Србије“, што непосредно упућује на кризу идеје братства-јединства, политичка елита овај случај посматра као доказ да је неопходна хитна промена Устава (Petrović 2016).

У том је духу коментар Душана Дражића, објављен у *Борди*, у коме се под насловом *Зашто су нужне йромене*, експлицитно каже да је рашоминијада у случају повређивања Ђорђа Мартиновића последица уставних ограничења која органе СР Србије спречавају да се мешају у истраге и судску праксу на Косову:

„Случај Мартиновић открива нову димензију тих односа – ненадежност републичких органа за тако осетљива питања. Сутра то може да се испоји на неком трећем, у подручју такође значајном не само за САП и СР Србију, него за читаву југословенску социјалистичку заједницу. Још једном су се у Србији суочили са проблемима функционисања политичког система“ (Исто: 326).

Овако артикулисан закључак указује на став политичке елите, што потврђује и наставак коментара у коме се цитирају речи потпредседника Републичког извршног већа СР Србије, Миодрага Богдановића, о неопходности промене устава.

ЗАКЉУЧАК

У овом раду истакнуто је да су интелектуалци, и српски и албански, играли значајну улогу у артикулацији косовског проблема, али је њихов утицај био ограничен оквирима друштвених и политичких контекста. Утицај интелектуалаца на јавно мњење је био двоструко ограничен: са једне стране, контролом медија од стране власти, како на покрајинском, тако и на савезном нивоу, и са друге, утицајем који је имао албански режим под Енвером Хоџом на јавност и интелектуалце. Ови интелектуални напори, иако значајни, нису били довољни да спрече заоштравање односа и дестабилизацију, јер су били неадекватни и неухватљиви у односу на стварне политичке догађаје.

Супростављени ставови српских и албанских интелектуалаца нису се потпуно пресликали у конкретне јавне политике, али су кроз академске и медијске канале, допринели формирању и утврђивању међунационалних напетости. Оно што је било чак и важније од интелектуалне мобилизације, јесте жива и непосредна комуникација, као и сведочења људи са Косова који су преносили искуство репресије и свакодневних тешкоћа, у виду директних прича, јавних изјава, емоција, што је

утицала на мобилизацију српског друштва, али недовољно артикулисани, па и подложни политичкој манипулацији.

Интелектуалани утицај, иако значајан и различит у артикулацији косовског проблема, није био довољан да ојача рационалне и јасно артикулисане ставове о Косову, а мобилизација која је уследила била више заснована на непосредним личним искуствима. Стога, ова чињеница показује да је утицај интелектуалаца био један од многих фактора у том процесу, који није успео превладати реалност на терену и спонтане реакције шире јавности, с тим у вези, нису били главни актери у овликовању косовског питања, јер су њихови одговори били сувише спори и неадекватни у односу на ток догађаја.

ЛИТЕРАТУРА

- Анђелковић 2024: Стефан Анђелковић. „Космет и колонијални дискурс“. Лепосавић. Баштина, св. 62. Институт за српску културу Приштина-Лепосавић.
- Бериша 2012: Хатица Бериша. „Политичко насиље на Косову и Метохији од 1945 до 2003. године“. Докtorsка дисертација. Београд. Факултет политичких наука – Универзитет у Београду.
- Владисављевић 2019: Небојша Владисављевић. „Антибирократска револуција“. Београд. Архипелаг.
- Вукадиновић 2021: Игор Вукадиновић. „Економски и просветни преображај аутономије Косова и Метохије (1958-1965)“. Лепосавић: Институт за српску културу Приштина-Лепосавић. Баштина, св. 54.
- Ђурић 1994: Михаило Ђурић. „Смишљене смутње“, у *Искусство разлике*. Београд. БИГЗ.
- Јединство 1985: Ј. Р. „Злочин без преседана“. Приштина: Јединство.
- Колаковић 2020: Александар Колаковић. „Појам „интелектуалац“: од Драјфусове афере до проблема дефинисања“. Нови Сад. Културни центар Новог Сада.
- Марковић 1994: Михаило Марковић. „Оспоравања и ангажовања“. Београд. БИГЗ.
- Марковић 1999: Предраг Марковић. „Служба државне безбедности и албанске демонстрације на Косову 1968“. Београд. Историја 20. века. Институт за савремену историју.
- Марковић 2009: Михаило Марковић. „Јуриш на небо 2“. Београд. Просвета.
- Поповић 2020: Драган Поповић. „Годишњак за друштвену историју“ (Annual of Social History). Свеска 3. Београд: Чигоја штампа.
- Ристановић 2020: Петар Ристановић. „Илузија моћи: српски критички интелектуалци и комунистички режим“. Београд. Принципи: Фондација Александар Невски.
- Трнавци 1987: Халит Трнавци. „Моја исповест о Косову“. Београд. Политика.
- Benda 1927: Julien Benda. „La Trahison des Clercs“. Pariz. Éditions Grasset.
- Brudar 2003: Mario Brudar. „Nada, obmana, slom: politički život Srba na Kosovu i Metohiji (1987-1999)“. Beograd. Nova srpska politička misao.
- Ђакović 1984: Spasoje Ђакović. „Sukobi na Kosovu“. Beograd. Narodna knjiga.
- Dragović-Soso 2002: Jasna Dragović-Soso. “Saviors of the Nation?: Serbia’s Intellectual Opposition and the Revival of Nationalism“. London. C. Hurst & Co. Publishers.
- Dragović-Soso 2004: Jasna Dragović-Soso. „Spasioci nacije“. Beograd. Fabrika knjiga.
- Hardi 1965: Ali Hardi. „Nacionalno ugnjetavanje šiptarske narodnosti i stav i borba KPJ za nacionalna prava Šiptara za vreme stare Jugoslavije“. Priština. Institut za albanske studije.
- Hardi 1966: Ali Hardi. „Histori për Shkollat Fillore“ (Istorija za osnovne škole). Priština: „Shtëpia Botuese Nasha Stvarnost“ (Izdavačka kuća Naša stvarnost).
- Jović 2003: Dejan Jović. „Jugoslavija država koja je odumrla. Uspon i pad Kardeljeve Jugoslavije (1974-1990)“. Zagreb. Prometej.
- Jović 1995: Dejan Jović. „Poslednji dani SFRJ“. Beograd. Politika.

- Jović 2008: Dejan Jović. „Osma sjednica, značaj, interpretacije”. Beograd. Institut za savremenu istoriju.
- Madžar 2000: Ljubomir Madžar. „Politički uzroci siromaštva”. Novi Sad - Sremski Karlovci. Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Malići 2014: Škeljzen Malići. „Kosovo i raspad Jugoslavije”. Beograd. Links.
- Milanović 1990: Vujadin Milanović. „Univerzitet u Prištini u mreži velikoalbanske strategije”. Beograd. Književne novine Jedinstvo.
- Ory, Sirinelli 1986: Pierre Ory, Jean-François Sirinelli. „Les Intellectuels en France de l’Affaire Dreyfus à nos jours”. Pariz. Éditions du Seuil.
- Petrović 2016: Nenad Petrović. „Slučaj Đorđa Martinovića – trideset godina kasnije”. Beograd. Republika br. 600-603.
- Pijaku 1984: Petar Pijaku. „Nasilje nad albanskom revolucijom”. Beograd. Narodna knjiga.
- Rizaj 1972: Skënder Rizaj. „Histori për Shkolla të Mesme” (*Istorija za srednje škole*). Priština: „Shtëpia Botuese Nasha Stvarnost” (Izdavačka kuća *Naša stvarnost*).
- Ristanović 2018: Petar Ristanović. „Srpska intelektualna elita i kosovsko pitanje”. Beograd. Filozofski fakultet - Univerzitet u Beogradu.
- Spasojević 1986: Svetislav Spasojević. „Slučaj Martinović”. Beograd. BIGZ.
- Vladisavljević 2008: Nebojša Vladisavljević. „Milošević’ s Ascent”, u Mihailo Pavlović, Dragoljub Jočić, Vladimir Petrović. *Slobodan Milošević, put ka vlasti*. Beograd. Institut za savremenu istoriju – University Stirling.
- Vujačić 2003: Vladimir Vujačić. „Od klase do nacije: levica, desnica i ideološki i institucionalni koreni post-komunističkog „nacionalizma”. Beograd. Reč. Institut za filozofiju i društvenu teoriju.
- Vujačić 2013: Vladimir Vujačić. „Sociologija nacionalizma”. Beograd. Službeni glasnik.
- Vuković 2011: Svetislav Vuković. „Ekonomski uzroci razaranja/raspada Jugoslavije”. Beograd. Sociološki pregled. Institut za sociološka istraživanja.

Stefan N. ANĐELKOVIĆ

INTELLECTUALS AND THE KOSOVO PROBLEM IN SFRJ

SUMMARY

The topic of this paper is the attitude of Serbian and Albanian intellectuals towards the so-called Kosovo issue. The hypothesis is framed in such a way that both Serbian and Albanian intellectuals played a significant role in articulating the Kosovo issue, but their influence was only one of many factors that contributed to the escalation of antagonisms. This means that their influence was limited within the political context, media control, and other external and internal forces that affected Serbian-Albanian relations. The approaches of Serbian and Albanian intellectuals to resolving the Kosovo issue were heterogeneous, based on differing political positions. Similarly, the influence of intellectuals on public opinion was doubly constrained: by media control exerted by the provincial and federal Yugoslav regimes, and by the influence of Enver Hoxha on Albanian intellectuals in Yugoslavia, whose rule significantly shaped their views on Kosovo. In the end, the intellectual reception of the Kosovo problem was, in most cases, neither sufficiently comprehensive nor did it take into account the spontaneous expressions of discontent from Albanians and Serbs in Kosovo. Therefore, in most cases, it “lagged behind the events.”

Keywords: intellectuals, demonstrations, national interests, socialism, right to self-determination.

